

Пісьменнасць на
тэрыторыі Беларусі ў X –
XIII ст.

1 Асноўныя стылі і тыпы
старажытнарускай
(агульнаўсходнеславянскай)
літаратурнай мовы

2 Кніжна-славянскі стыль
старажытнарускай
(агульнаўсходнеславянскай)
літаратурнай мовы.

Асноўныя стылі і тыпы старажытнарускай (агульнаўсходнеславянскай) літаратурнай мовы

У X–XIII ст. мова ўсходніх славян існавала ў 2 разнавіднасцях:

- вусная народна-размоўная мова выкарыстоўвалася ў звычайным маўленні;
- літаратурная пісьмовая мова, на якой пісаліся справавыя паперы, стваралася мастацкая і царкоўна-рэлігійная літаратура.

**Літаратурнай мове, замацаванай у
старажытнарускай пісьменнасці,
папярэднічаў працяглы перыяд, калі
існавала толькі вусная народна-
размоўная мова – *перадгісторыя
літаратурнай мовы*, без чаго
немагчыма ўзнікненне літаратурнай
мовы як узорнай.**

Наконт з'яўлення старажытнарускай (агульнаўсходнеславянскай, старажытнай беларускай) мовы выказваліся супрацьлеглыя меркаванні

У расійскай лінгвістыцы XIX ст. панавала думка, што руская мова і яе папярэднік – старажытнаруская мова – маюць стараславянскае паходжанне. Аб гэтым у канцы XIX ст. пісаў І. Сразнеўскі. Яго падтрымаў А. Шахматаў:

“Руская літаратурная мова – гэта перанесеная на рускую глебу царкоўнаславянская (па паходжанні старажытнабалгарская) мова, якая шляхам набліжэння да жывой народнай мовы страціла іншаземнае аблічча”

**С. Абнорскі, прааналізаваўшы мову
“Рускай праўды”, “Павучэння Уладзіміра
Манамаха”, “Слова пра паход Ігаравы”,
прышоў да высновы, што
старажытнаруская мова была народнай
ва ўсіх элементах сваёй структуры (у
гукавым ладзе, у граматычных формах і
канструкцыях, у лексіка-граматычным
складзе) і не зазнала ўплываў з боку
балгарска-візантыйскай культуры .**

**В. Вінаградаў выдзеліў 2 тыпы
старажытнарускай літаратурнай мовы
(літаратурнай мовы Старажытнай Русі,
пачынаючы з X ст.):**

- кніжна-славянскі;**
- народна-літаратурны**

Кніжна-славянскі тып

заснаваны на стараславянскай мове, выкарыстоўваюцца ў царкоўна-рэлігійнай літаратуры:

“Астрамірава Евангелле”, “Павучэнні” Кірыла Тураўскага

Народна-літаратурны тып мовы

з жывым маўленнем у аснове зафіксаваны ў дагаворах, граматах, юрыдычных дакументах, летапісах і мастацкай літаратуры:

“Руская праўда”, “Аповесць мінулых гадоў”, “Слова пра паход Ігаравы”, “Грамата князя Мсціслава”, “Павучэнне Уладзіміра Манамаха”, “Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай”

У IX–XI ст. стараславянская мова

лічылася адной з самых багатых па сродках выражэння моў Еўропы. Яна была сродкам міжнародных літаратурных зносін славян на іх тэрыторыі. З часам слоўнікавы склад стараславянскай мовы стаў набыткам усходніх славян, якія выкарысталі багацце стараславянскай мовы, каб зрабіць сваю літаратурную мову больш багатай і выразнай. Назва *царкоўнаславянская* адносна стараславянскай мовы ўзнікла з прычыны таго, што яна ўжывалася перш за ўсё ў царкоўных сферах.

Кніжна-славянскі тып старажытнарускай (агульнаўсходнеславянскай) літаратурнай МОВЫ

склаўся на базе стараславянскай мовы ва ўсходніх славян. Стараславянская мова на рускай глебе змянілася, прыставаўшы сваю фанетыку і марфалогію ды жывой гаворкі ўсходніх славян. У помніках, спісаных са стараславянскіх арыгіналаў, з XI ст. асобныя гукі і формы, неўласцівыя ўсходнеславянскай гаворцы, замяняліся адпаведнымі ўсходнеславянскімі: *брѣгъ – берегъ, връхъ – върхъ (върхъ), водѣ - воду, жажда – жажа, мѣльницѣ, ношѣ – нош(ч)ѣ, плѣкъ – плѣкъ, плѣнь, рождѣство – рожѣство свѣшта – свѣш(ч)ѣ, скръѣь – скърѣь, срѣда – среда, ѡзыкъ - ѡзыкъ.*

Царкоўнаславянская мова старажытнага рускага зводу (рэдакцыі)

- разнавіднасць стараславянскай мовы з уплывам жывой усходнеславянскай гаворкі.

Стараславянская (царкоўнаславянская) мова, на базе якой развіваецца кніжна-славянскі тып старажытнарускай літаратурнай мовы, на ўсходнеславянскай глебе адыходзіць ад першапачатковага выгляду. Варыянты, ці зводы, існавалі і ў іншых славянскіх народаў (напрыклад, сербскі звод стараславянскай мовы).

Стараславянская лексика пры ўзаемадзеянні з усходнеславянскай садзейнічала развіццю сінанімічных сродкаў для выражэння блізкіх паняццяў:

балии – врач, година - час, зрети – видети, истина – правда, питати – кормити.

Са стараславянскай мовы ў старажытнарускую ўліваліся некаторыя тэрміны і словы, што абазначалі адцягненыя паняцці: *бытие, добродетель, общество, пространство, разумъ, сознание, сущность, торжество, философия, царствие*; паняцці богаслужэбнага культу: *адъ, альтарь, амвонъ, аналой, ангель, икона, монахъ, постъ, рай.*

Значным быў уплыў стараславянскай мовы ў выкарыстанні словаўтваральных сродкаў: стараславянскія прэфіксы *возь-, низ-, пре-, пред-, со-, чрез-*, суфіксы – *-ащ-, -ениј-, -ниј-, -ость, -ущ-* утварылі словы тыпу *благолепие, воздух, возникновение, крещение.*

Усе стылі літаратурнай мовы
агульнаўсходнеславянскага перыяду з
гэтага боку можна падзяліць на тры
асноўныя:

- **кніжна-славянскі** (царкоўна-кніжны) – заснаваны на царкоўнаславянскай мове;
- **справавы** – мае ў аснове народна-літаратурны тып старажытнаруускай мовы;
- **свецка-мастацкі** – спалучае рысы кніжна-славянскага і народна-літаратурнага тыпаў старажытнаруускай літаратурнай мовы.

Кніжна-славянскі (царкоўна-кніжны) стыль старажытнарускай літаратурнай мовы

адлюстраваны ў найбольшай колькасці пісьмовых помнікаў
- стараславянскія тэксты, пераважна Богаслужэбныя кнігі
(Евангеллі, Псалтыры), якія пранікалі на Старажытную Русь з
Балгарыі і Маравіі разам з пашырэннем хрысціянскай асветы.
Самым раннім вядомым у арыгінале пісьмовым помнікам
гэтага тыпу з'яўляецца *“Астрамірава Евангелле”*,
перапісанае са стараславянскага арыгінала ў 1056-1057 гг.
дыяканам Грыгорыем па заказу наўгародскага пасадніка
Астраміра (*пасаднік* ‘начальнік, старшыня, выбарны ваявода’).

Да ранніх стараславянскіх помнікаў адносяцца:

“Зборнікі Святаслава” 1073 і 1076 гадоў, створаныя ў Кіеве для князя Святаслава, дзе ўтрымліваюцца звесткі па астраноміі, пра тропы і фігуры мастацкай мовы, артыкулы рэлігійна-павучальнага характару;

“Архангельскае Евангелле” 1092 г.;

“Наўгародскія службовыя чэці-мінеі” – 1095-1097 г. – тры кнігі чытаньняў рэлігійных песняў і гімнаў па днях і месяцах (*мінея* – з грэч. ‘месячны’);

Чудаўскі і Яўгеньеўскі Псалтыры XI–XII ст.;

“Мсціславава Евангелле” 1117 г.;

“Галіцкае Евангелле” 1144 г.

у “Астраміравым Евангеллі”,
перапісаным кіеўлянінам па
паходжанні,

сустракаем змяшэнне літар *ж і у* (*водж – воду*), поўнагалосныя
формы (*володимира, новъгородъ*).

На ўсходнеславянскіх землях у XI–XIII ст. пашыралася перакладная гістарычная літаратура:

“Александрыя”,

“Аповесць аб Акіру Прамудрым”,

“Гісторыя іудзейскай вайны” Іосіфа Флавія,

“Хроніка” Георгія Амартола.

Перакладныя аповесці ўяўлялі сабой пераважна матэрыял павучальны, дыдактычны, прасякнуты рэлігійнай тэндэнцыяй, нават калі гаворка ішла аб жыцці, воінскіх подзвігах і прыгодах свецкіх герояў.

Іосіф Флавій “Гісторыя іудзейскай вайны”,

старажытнарускі спіс гэтага твора ўзыходзіць да 1262 г.

Гэта свабоднае пералажэнне іншамоўнага арыгінала, зробленае мовай, блізкай да мовы “Аповесці мінулых гадоў”.

Грэчаскі арыгінал перажыў на ўсходнеславянскай глебе значнае скарачэнне, але маюцца і некаторыя дапаўненні, параўнальна з арыгіналам. Часам ускосная мова арыгінала замяняецца простаю і наадварот. А скарачэнні – гэта не выключэнне асобных частак грэчаскага арыгінала, а іх пераказ.

У перакладзе з'явіліся паняцці, тэрміналогія, фразеалогія, што характарызуюць ідэалагічны і побытавы лад дружыннай Русі

Напрыклад, паняцці *слава, честь* замянілі паняцці *награда, радость* грэчаскага тэксту. Грэчаскія тэрміны вайсковага побыту набылі ў перакладзе спецыфічнае ўсходнеславянскае гучанне: з'явіліся *детинец, забрала, сулицы, тулы, хорюгви*. У перакладзе сустракаюцца старажытнарускія выразы: *на златем столе сядя, нарече достойна отческаго стола, отний стол*

“Александрыя”

- паданне-жыццяпіс знакамітага героя старажытнасці Аляксандра Македонскага (памёр у 323 г. да н. э.). Аповесць пра незвычайнае нараджэнне, подзвігі, воінскую храбрасць, заваёвы розных земляў з разнастайнымі цудамі, раннюю смерць героя малявала Аляксандра як асобу з вялікім розумам, прагай ведаў, незвычайнымі фізічнымі і маральнымі якасцямі. Аляксандр, паводле старажытнарускай рэдакцыі, быў сынам егіпецкага цара Нектанеба, які з’явіўся да жонкі цара Філіпа Алімпіяды ў вобразе лівійскага Бога Аммона. Выгляд Аляксандр меў чалавечы, грыву, як у льва, зубы вострыя, як у змяі. У старажытнарускай “Аляксандрыі” ёсць устаўка з “Хронікі” Георгія Амартола “Аб уваходзе Аляксандра ў Іерусалім”.

У Старажытнай Русі ўзнікалі і арыгінальныя творы царкоўнай белетрыстыкі – казанні, павучэнні, жыцці СВЯТЫХ

Папулярныя старажытныя жыццёвыя творы былі звязаны з імёнамі князёў Барыса і Глеба, сыноў Уладзіміра.

Прысвечаная ім летапісная аповесць пра забойства іх Святаполкам *“Казанне аб Барысе і Глебе”* (*“Сказание и страсть и похвала святую мученику Бориса и Глеба”*) адрозніваецца ад кананічнай формы візантыйскага жыцця адсутнасцю паслядоўнасці апісання ўсяго жыцця Святых ці асобных яго момантаў, што звычайна для жыцця. У творы расказаны толькі эпізод забойства.

Узорам аратарскай мовы XI–XIII ст. з'
яўляюцца *творы* выдатнага
старажытнарускага аратара епіскапа
Кірылы Тураўскага (2 палова XII ст.).

Дакладна належыць Кірыле Тураўскаму 8 Слоў на розныя царкоўныя святы, 2 павучанні, каля 22 малітваў, 1 Канон.

“Словы” Кірылы Тураўскага вядомыя ў складзе так званых “Торжественников” – зборнікаў, якія заключаюць у сабе пропаведзі і павучэнні, прызначаныя да ўрачыстых свят. Для пропаведзей Кірылы Тураўскага характэрны сімвалізм і алегарызм, значная насычанасць тропамі і фігурамі: метафарай, увасабленнем, антытэзай, рытарычнымі пытаннямі і воклічамі.

Малітвы вызначаюцца ўзнёслым і ўрачыстым тонам, які ствараецца

- за кошт абстрактнай лексікі: *безумие, благость, долготерпение, зависть, злоба, многоядение, надежда, ненависть, печаль, спасение*
- з дапамогай разнастайных моўных сродкаў: *эпітэтаў (душа унылая, окаяная; сердце нечисто, убогое, иссохшее);*
- параўнанняў (*весь бяхъ яко древо неплодно, яко храмъ пустыи*); *метафар (душу мою любовию прохлады, исцели болезни сердца моего и изврачуи струны душа моя);*
- перыфразаў (*вечная жизнь (Рай), держава смерти (пекла), пастуше добрыи (Бог)*);
- сінонімаў (*болезни – недуги, крепость – сила, нищ – убог, тварь – создание*);
- паўтораў (*велико величество, вопию воплем, тяжело отяготеша*);
- антонімаў (*день – ночь, зло – добро, солнце – тьма, сетование – радение, хощите ли, любите ли*);

Справавы і свецка-мастацкі стылі старажытнаруускай літаратурнай мовы

1. Справавая пісьменнасць X–XIII ст.
2. Свецка-мастацкая літаратура X–XIII ст.
3. Узаемадзеянне поўнагалосных і няпоўнагалосных формаў у мове твораў свецка-мастацкай літаратуры.

Ад XI ст. вядомы невялічкі па памеры
“Надпіс на Тмутараканскім камяні” (1068 г.)
пра вымярэнне князем Глебам Керчанскага
праліва

*въ лѣто ·s· ѿ Ф О (s) · i н^о i · ѿ · глѣбъ князь
мѣрилъ м^о по леду ѿ тѣмutorокана до
кѣрчева · Г · И · Д · саже*

Помнікі справавой пісьменнасці старажытнарускага перыяду

“Берасцяныя граматы наўгародцаў” (XI ст.),

*“Даравальная грамата кіеўскага князя Мсціслава
Уладзіміравіча і яго сына Усевалада Юр’еўскаму манастыру”
(каля 1130 г.), дзе адсутнічаюць наставыя галосныя (водѣ,
даяль, от Гостяты), перфект ужываецца без звязкі (отць
даяль), адсутнічаюць няпоўнагалосныя формы (володимирь,
всеволоду, серебряно), ужываюцца займеннікі язѣ, я.*

“Руская праўда” – першы афіцыйны звод законаў Старажытнай Русі

- складзены ў XI ст., захаваўся ў некалькіх спісах кароткай і пазнейшых рэдакцыях, самым старажытным з якіх з’яўляецца спіс у складзе Наўгародскай кормчай 1282 г.
- стараславянiзмы сустракаюцца рэдка: *азь, вражьда, разбой*. Займеннік *азь* як стараславянiзм з’яўляецца звычайным у зачынах і канцоўках і іншых старажытнарускіх грамат і ўяўляе сабой аднатыпны штамп *се азь..* (напрыклад, у “Грамаце Мсціслава”).
- поўнагалосныя формы, словы з гукамі [ж], [ч] на месцы стараславянскіх [жд], [шт] (*дъчери, межю, нужда, чюжь*), пачатковыя *ро, ло* на месцы стараславянскіх *ра, ла* (*лодь, роба*), назоўнікі ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку маюць канчатак *-у* (*гороху, торгу*).
- юрыдычныя тэрміны: *головьникъ* ‘забойца’, *вира* ‘штраф за забойства свабоднага чалавека’, *добытъкъ* ‘маёмасць’, *послухъ* ‘сведка’, *правьда* ‘збор законаў’, *скоть* ‘грошы’, *судъ* ‘разбор справы’; назвы розных сацыяльных груп тагачаснага грамадства: *бояринъ, гридь* ‘княжы дружыннік’, *князь, мытникъ* ‘зборшчык пошлін’, *староста, тиунъ* ‘чыноўнік казначэйства пры князю’, *ябетникъ* ‘судовая асоба’; сельскагаспарчая тэрміналогія: *борона, возъ, вепрь, жито, клетъ, корова, лоньщина* ‘гадавалая жывёла’, *масло, медъ, руно* ‘шэрсць’, *сыръ, третьякъ* ‘трохгадовая жывёла’.

“Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай”

- каштоўны помнік старажытнага прыкладнога мастацтва, зроблены Лазарам Богшам па загадзе Ефрасінні і падараваны ёй Спаскай царкве ў Полацку ў 1161.

Па кампазіцыі надпіс распадаецца на 2 часткі:

- справавую, дзе падаецца сутнасць справы,
- заклінанне ў канцы (малітву).

Першая частка напісана старажытнарускай мовай (*камѣнье, кованье, Офросинья, покладаетъ, серебро*).

Заклінанне насычана царкоўнаславянізмамі (*аще, будущий, из манастыря, крстъ, помощникъ, прѣслушаетъ, проклятъ*).

XIII ст. пакінула большую колькасць помнікаў

“Дагаварная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгаю і Гоцкім берагам” (1229) – адлюстроўвае гандлёвыя адносіны паміж заходнярускімі і нямецкімі (“лацінскімі”) купцамі з Рыгі і Гоцкага берага. Грамата напісана жывой старажытнарускай мовай, на што ўказваюць:

- знікненне рэдукаваных галосных *ъ, ь* у слабым становішчы і пераход іх у моцным *у о, е*: *всемъ, гривеньъ, гривна, князь, кто*;
- супадзенне *е і ь*: *березе, векши, всемъ*;
- пераход *гы, кы, хы ў гі, кі, хі*: *княгини, латинескии, лихьи*;
- страта формаў парнага ліку: *два была посломъ у Ризъ* (замест *была послома*);
- перфект без дзеяслоўнай звязкі: *уздумалъ князь*.

У помніку дапускаюцца частыя арфаграфічныя памылкі: неадрозненне значэнняў літар *о, ь, ь, е, ь* (*будъте* замест *будеть*, *вѣдомъ* замест *вѣдомо*). У помніку адлюстраваны асобныя мясцовыя моўныя з’явы: *гочкии* ‘гоцкіі’, *колы* ‘павозка’, *пересудъ* ‘перагляд справы’, *учанъ* ‘човен’, у на месцы *в* (*у вьрхъ, уздумалъ, оу Ризъ, оу Смольнескъ*), поўныя прыметнікі (*живьи, латинескому*). У бопышасці гэтыя з’явы стапі спецыфічнымі рысамі беларускай мовы.

Свецка-мастацкая літаратура X–XIII ст.

“Павучэнне” Уладзіміра Манамаха (канец XI – пачатак XII ст.)

“Маленне” Данііла Заточніка

першапачатковы летапіс *“Аповесць мінулых гадоў”* (XII ст.)

“Слова пра паход Ігаравы” (канец XII ст.)

У “Аповесці мінулых гадоў” па
Лаўрэнцьеўскім спісе пад 1096 г. змешчана
“Павучэнне” Уладзіміра Манамаха, аб’
яднанае з яго лістом да князя Алега
Чарнігаўскага.

“Павучэнне” звернута Манамахам да яго дзяцей і працягнута аўтабіяграфіяй. Манамах заклікае дзяцей да дзейнага жыцця, да пастаяннай працы, пераконвае іх не жыць у ляноце і разбэшчанасці. Князь прыгадвае свае *пути* (паходы) і *ловы* (паляванні) і апісвае свае гераічныя паводзіны ў іх час. Усяго Манамах здзейсніў 83 вялікія паходы: *..и с коня падахъ, голову си розбихъ дважды, а руцъ и нозъ свои вередихъ.. не блюда живота своего не щада головы своеа*

У летапісе Манамаха поўнагалосныя формы пераважаюць над няпоўнагалоснымі (*городъ, голова, золото, сторона*), частыя формы з ч (*дочь, ночь, помочь*), з пачатковым о (*одинъ, олень,*

“Слова пра паход Ігарава” (“Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова”)

- напісаны на падставе няўдалага паходу на полаўцаў
северскага князя Ігара Святаславіча ў саюзе з яго братам
Усеваладам, сынам Уладзімірам і пляменнікам Святаславам
у пачатку мая 1185 г.

Помнік адкрыты ў 1795 г. А. Мусіным-Пушкіным у зборніку,
набытым збіральнікам старажытнасцей у Спаса-Яраслаўскім
манастыры. У зборнік уваходзіла яшчэ некалькі твораў
 (“Хранограф”, “Казанне аб індыйскім царстве”). Адзіны стары
спіс “Слова..” загінуў у час пажара. Вядомы зараз варыянт –
позняя яго копія, створаная ў канцы XVIII ст. спецыяльна для
Кацярыны II (Кацярынінская копія).

Галоўная адметнасць мовы “Слова..” – багатая вобразна-сімвалічная насычанасць

- *эпітэты: вещь персты, живая труны, зелена трава, изрони жемчужну душу из храбра тѣла, красныя девкы, кровавыя раны, синее море, стрелы каленыя, студеная роса, храбрая дружина, чистое поле, шизый орел;*
- *метафары: говоръ галичъ убудися, князи сами на себе крамолу коваху, кровавые зори поведаяють, печаль жирна тече средь земли Рускыи, щекоть славий успе;*
- *параўнанні: рыкают акы туры ранены саблями калеными;*
- *сімвалы: черна земля под копыты костьми была посеяна а кровию поляна тугою взыдоша по Русской земли (бой асэнсоўваецца як сяўба), ту кровавого вина не доста ту пир dokonчаша храбрии русичи сваты попиша а сами полегоша за землю Рускую;*
- *таўталогіі: начаша мосты мостити, ни мыслию смыслити ни думою сдумати, трубы трубятъ в Новѣградѣ;*
- *алітэрацыя: сорокы встрокоташа;*
- *фразеалогіі: нехити нехитомъ. Дону коді придомити.*

Да моўных сродкаў з кніжна-літаратурным паходжаннем адносяцца

- фразеалагізмы: *истягну умь крѣпостію своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплънився ратнаго духа.*

Помнік адрозніваецца багатай сінанімікай: *печаль – тоска – туга, ратный духъ – буесть – буество – мужество, слава – хвала – честь.*

Паўднёваславянскі ўплыў выяўляецца ў наступных моўных рысах:

- *рѣ, лѣ, рѣ* на месцы старажытнарускіх *ѣр, ѣл, ѣр* паміж зычнымі: *брѣзья, наплънився, плѣку;*
- апушчэнне ятацыі перад *а*: *вѣщиа, граахуть, сиа;*
- канчатак *-тъ* у форме дзеясловаў 3 асобы: *влечетъ, слышитъ,*

Выразныя стражытнарускія рысы граматычнага ладу помніка

- канчатак -у ў форме роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў асноў на *о: *дону, луку, пльку*;
- канчатак -овъ у форме роднага склону множнага ліку назоўнікаў асноў на *о: *пльковъ, соколовъ, щитовъ*;
- дзеясловы цяперашняга часу 3 асобы на -ть: *велить, плачеть*.